

Σύντομη πραγματεία περί της μεταβολής των Ευχαριστιακών Δώρων

(και κριτική της καινοφανούς τροποϋπαρξιακής ερμηνείας από πλευράς Ορθοδόξων)

Α. Προλογικά - Το ιστορικό της εμφάνισης της ερμηνείας

Ο covid – 19 αφύπνισε κοιμώμενα ζητήματα εκκρεμή σε πολλαπλά επίπεδα, πολιτικά, οικονομικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και θεολογικά. Οι αρκούδες, ωστόσο, δεν μένουν για πάντα σε χειμερία νάρκη και αλίμονό μας, όταν κατέβουν στο χωριό και μας πιάσουν απροετοίμαστους! Με το κλείσιμο των ναών ο καισαροπαπισμός έδειξε τα δόντια του. Με την έμμεση απαγόρευση της Θείας Κοινωνίας τα έτριξε κιάλας. Η άθρη και άθρησκη μετανεωτερική παγκοσμιοποίηση έκανε αισθητή την παρουσία της, αυτήν που οι ζηλωτές αποκαλούν σκοτεινές δυνάμεις και ο απόστολος Παύλος «μυστήριον της ανομίας» (Β' Θεσ. 2:7).

Ένας γέροντας προφήτεψε στον γράφοντα προ ετών και σε ανύποπτο χρόνο τα σήμερον τεκταινόμενα. Προείπε δε και το φάρμακο: η Θεία Ευχαριστία, το Σώμα και Αίμα του Κυρίου. Αυτό προσπαθεί ο διάβολος να στερήσει προπαντός από τους χριστιανούς και τον ανθρώπινο γένος στο σύνολό του. Ο Χριστός και όλη η θεία Οικονομία της Σάρκωσής του φαίνεται πως απώτερο και κύριο στόχο είχε αυτό ακριβώς: τη *θεοβρωσία*. Πολλοί μιλάνε για την *απροϋπόθετη Σάρκωση* του Λόγου, δηλαδή για το ότι ο Χριστός θα γινόταν άνθρωπος ανεξάρτητα από την πτώση του Αδάμ. Φαίνεται να συνηγορεί σε αυτό και το γεγονός της πρώτης θείας Ευχαριστίας, η οποία τελέστηκε πριν από το Πάθος. Αυτά, βέβαια, ανήκουν κυρίως στον χώρο των θεολογουμένων, ωστόσο δείχνουν προς την κατεύθυνση του πλέον σημαντικού: της επιθυμίας του Κυρίου να ενωθεί οντολογικά μαζί μας και της ημετέρας ανάγκης να κοινωνήσουμε τον Θεό, προκειμένου να ζήσουμε αιώνια και να θεωθούμε.

Προέκυψε, λοιπόν, στις μέρες του κορωνοϊού και το θέμα της φύσης της Θείας Κοινωνίας: είναι σώμα και αίμα Χριστού όντως ή παραμένουν, ως έχουν, τα προσφερόμενα άρτος και οίνος και ύδωρ; Μεταβάλλονται στ' αλήθεια σε Σάρκα Θεού ή μένουν το ίδιο απλό κτιστό δοχείο - σωλήνας, το οποίο όμως πλέον μεταδίδει τη δι' αυτού διερχόμενη Χάρη του Θεού; Εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται η σημαντικότητα της διαφοράς. Όμως, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, αυτή υφίσταται και συνιστά σοβαρή υπόθεση, η οποία δεν μπορεί να παραβλεφθεί χωρίς συνέπειες.

Το θέμα ξεκίνησε από την προσπάθεια θεολόγων - και μη - να «προστατέψουν» τη Θεία Κοινωνία από όσους έβαλαν ευθέως ή εμμέσως κατ' αυτής σαν τάχα επικίνδυνης για τη μετάδοση του κορωνοϊού. Ο Στ. Ζουμπουλάκης έγραψε ένα άρθρο¹ στο οποίο αναφερόμενος στη Θεία Κοινωνία, προβαίνει σε άμεση αμφισβήτηση της θεωμένης και θεοποιού φύσεώς της – τη θεωρεί χωρίς περιστροφές (sic) μεταδοτική νοσημάτων - δίνοντας το πάτημα σε αθέους και εκκλησιομάχους να απορρίψουν ευθέως την υπόσταση και τη χρησιμότητα της ορθόδοξης πίστης και Εκκλησίας. Προσπαθώντας ο π. Νικόλαος

¹ <https://www.lifo.gr/articles/opinions/273761/epidimia-theia-koinonia-kai-metalipsi-toy-stayroy-zoympoylaki> (επίσκεψη 11/9/2020)

Λουδοβίκος, καθηγητής ορθόδοξης δογματικής (στο εξής π. Ν. Λ.), να προστατέψει τον συνάδελφό του από τα πυρά ενός αθέου διανοητή, έφερε στο προσκήνιο μια ερμηνεία, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως *τροποϋπαρξιακή*.² Φαίνεται, όμως, ότι ήδη είχε καταγραφεί αυτή η περσοναλιστική προσέγγιση της Θείας Ευχαριστίας από τον γνωστό τοις πάσι θεολόγο – φιλόσοφο Χρήστο Γιανναρά (στο εξής Χρ. Γ.) στο έργο του «Αλφαβητάρι της Πίστης».

Δεν είναι κάτι πρωτοφανές στην εκκλησιαστική ιστορία το ερμηνευτικό πρόβλημα του μέγιστου αυτού Μυστηρίου. Μια απλή ανάγνωση στα αρχαία Γερωνικά και σε έτερα εκκλησιαστικά κείμενα θα μας πείσει ότι ακόμη και πιστοί και άγιοι άνθρωποι σκόνταφταν ως προς την πίστη τους ενώπιον ενός τόσο υπερφυούς, αλλά και τόσο προσιτού σε όλους μυστηρίου, του θαύματος της σωματικής παρουσίας του Κυρίου και της κοινωνίας μαζί του. Πολλές ερμηνείες προτάθηκαν, ειδικά από Ρωμαιοκαθολικούς και Προτεστάντες. Στον χώρο της Ορθοδοξίας ετηρείτο πάντοτε μια στάση ιεροπρεπούς σιγής ενώπιον του Μυστικού (=μυστηριακού) Δείπνου, που επαναλαμβάνεται σε κάθε Λειτουργία. Ο μέγας ορθόδοξος δογματολόγος όσιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός πιστεύει και ομολογεί τη μεταβολή του άρτου και οίνου σε Σώμα και Αίμα Χριστού, αφήνοντας τα υπόλοιπα στην πίστη μας στην παντοδυναμία της Χάρης του Πνεύματος, δια της οποίας τελεσιουργείται το μυστήριο, όπως και καθετί μέσα στην Εκκλησία.

Ο γράφων ομολογουμένως ένωσε άβολα διαβάζοντας την τροποϋπαρξιακή ερμηνεία από πλευράς Ορθοδόξων εν μέσω καραντίνας. Θεώρησε ότι είναι κάτι πρωτόγνωρο και καινοφανές για την καθ' ημάς Παράδοση. Έτσι άρχισε έναν κύκλο αρθρογραφίας σε εκκλησιαστικά sites (κυρίως στη Ρομφαία³), τα οποία, ωστόσο, δεν έχουν τον αναλυτικό και επιστημονικό χαρακτήρα που επιχειρούμε εδώ, φιλοξενούμενοι από το νεότευκτο περιοδικό της Ι. Μητρόπολης Λαρίσης και Τυρνάβου. Ας ελπίσουμε ότι η πραγμάτευση που θα ακολουθήσει θα διαφωτίσει αρκετά το ζήτημα και θα ανοίξει ένας εποικοδομητικός διάλογος μεταξύ αδελφών ορθοδόξων, πέρα από εμπάθειες και στείρες αντιπαραθέσεις. Στόχος όλων μας εξάπαντος η φιλότατη αλήθεια και όχι η καταβαράθρωση του κάθε φίλου Πλάτωνος.

Β. Τι ακριβώς είναι η τροποϋπαρξιακή ερμηνεία

Με λίγα και απλά λόγια, η ερμηνεία αυτή διατείνεται πως ο προσφερόμενος άρτος και οίνος δεν μεταβάλλονται καθόλου σε σάρκα και αίμα Χριστού, αλλά παραμένουν ως εξαρχής έχουν: κρασί και ψωμί. Το μόνο που «μεταβάλλεται» είναι ο τρόπος της ύπαρξής τους: υπάρχουν δηλαδή με τον τρόπο της ύπαρξης του ακτίστου, του θεωμένου σώματος του Χριστού, του οποίου γίνονται αγωγοί μετάδοσης της Χάριτος της εξ αυτού (του σώματος) εκπηγάζουσας. Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι δεν μπορώ να προσδιορίσω ακριβώς τη νεόκοπη αυτή θεωρία και ίσως δεν τη μεταφέρω με πληρότητα, καθώς πιθανότατα

²<https://antifono.gr/%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%83%CE%B5> (επίσκεψη 22/9/2020)

³ <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/37955-tropo%CF%8Bparjiaki-metaboli-tis-theias-koinonias> και <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/38654-kainofani-dogmata-peri-theias-eucharistias> (επίσκεψη 19-9-2020).

βρίσκεται στο βρεφικό στάδιο της δημόσιας εκδίπλωσής της. Έτσι θα αφήσω ευθύς αμέσως τα ίδια τα κείμενα των τροποϋπαρξιστών να μιλήσουν.

Ο Χρ. Γ. γράφει: «Το Πνεύμα επιφοιτά στη φύση μας μεταβάλλοντας όχι το λόγο της φύσης (αυτό που είναι η φύση μας), αλλά τον *τρόπο* υπάρξεώς της, τον τρόπο συστάσεως της υπόστασής μας [...]⁴ Αυτό που μεταβάλλεται με τη ζωοποιό επιφοίτηση του Πνεύματος δεν είναι η *φύση* των ατόμων και των πραγμάτων, αλλά ο *τρόπος υπάρξεως* της φύσης. Ο άνθρωπος παραμένει φύση κτιστή, το ίδιο και τα προσφερόμενα δώρα».⁵ Ο συγγραφέας δεν είναι τόσο ξεκάθαρος στη θέση του σε σύγκριση με τους έτερους δύο θεολόγους – τους εδώ εξεταζομένους, οι οποίοι τοποθετούνται πιο ξάστερα υπέρ της τροποϋπαρξιακής ερμηνείας - και παραδέχεται (λεκτικά τουλάχιστον) τη μεταβολή σε αρκετά σημεία.⁶ Ίσως ακόμη να είναι και ο ίδιος μπερδεμένος μέσα του επί του θέματος. Φαίνεται πως η ασάφεια επί του προκειμένου τον καθιστά ακούσιο πατέρα της σχετικής ερμηνευτικής θεωρίας. Το βέβαιο είναι πως πρόκειται για μια περσοναλιστική τοποθέτηση, προφανώς επηρεασμένη από τον φιλοσοφικό Υπαρξισμό του 20 αι., ο οποίος επέδρασε στην ορθόδοξη θεολογία, κάνοντας πολλούς θαυμαστές του να προσπαθούν να τον παντρέψουν με την τελευταία, πολλάκις με ατυχή αποτελέσματα.

Ο π. Ν. Λ. και ο π. Χρυσόστομος Κουτλουμουσιανός⁷ είναι πιο ξεκάθαροι και συνειδητοποιημένοι στην τοποθέτησή τους. Φαίνεται, μάλιστα, αν αντιπαραβάλλουμε τις θέσεις τους, ωσάν ο ένας να αντέγραψε από τον άλλον. Αυτό όμως δεν συνιστά πρόβλημα της δικής μας μελέτης. Θα παραπέμψουμε, λοιπόν, από τον πρώτο, διότι και αρθρογράφησε σχετικά στο διαδίκτυο και εξέδωσε προσφάτως σε βιβλίο τις θέσεις του: «Για να γίνει αυτό περισσότερο κατανοητό πρέπει (sic) να εφαρμόσουμε και στην *Ευχαριστιακή ενσάρκωση* του Λόγου, την θεολογική έννοια της μεταβολής του τρόπου της υπάρξεως – «*μεταβαλών τω Πνεύματί σου τω Αγίω*», είναι η καθαγιαστική ρήση της Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσσοστόμου. Δεν πρόκειται, πράγματι, για *μετουσίωση*: ο Ζουμπουλάκης έχει κατά το ήμισυ δίκαιο. Η ουσία των προσφερθέντων υλικών στοιχείων, όπως ακριβώς και η ανθρώπινη φύση του Χριστού, παραμένει αναλλοίωτη – και οφείλει να παραμείνει αναλλοίωτη, διότι αλλιώς θα ήταν ωσάν ο Θεός να μετανοεί για το είδος των όντων που έπλασε και να ζητά να αφανίσει ή να αλλοιώσει την φύση τους. Ωστόσο, η κτιστή αυτή ύλη υπάρχει πλέον, εν αγίω Πνεύματι, ελεύθερη από τα κτιστά της όρια, δηλαδή υπάρχει με τον *τρόπο υπάρξεως* της άκτιστης φύσης, «ενεργουμένη και ενεργούσα υπέρ τον εαυτής θεσμόν», πλήρης της χάριτος του θεωμένου σώματος του Χριστού».⁸ Βέβαια, όπως και ο Χρ. Γ., κλείνει με την παραδοχή της πλήρους και ουσιαστικής μεταβολής και μας μπερδεύει: «Συνεπώς, για να επιστρέψουμε, το Θείο επέκεινα ζη (τι απόλυτη και

⁴ Όπως φαίνεται, και οι τρεις χρησιμοποιούν τη μαξιμια θεολογία, προκειμένου να στηρίξουν τις θέσεις τους. Όπως θα δειχθεί, όμως παρακάτω, εξάπαντος χωρίς να ρωτήσουν τον ίδιο τον άγιο Μάξιμο!

⁵ Χρ. Γιανναρά, *Αλφαθητάρι της Πίστης*, Δόμος, Αθήνα 2006, σσ. 192, 194-195.

⁶ Ο. π. σσ. 185-198.

⁷ <https://publicorthodoxy.org/el/2020/04/28/%CE%BF-%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%BF-%CE%BF%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF> (επίσκεψη 22/9/2020). Σε αυτήν την ανάρτηση ο π. Χρυσόστομος αναλύει διεξοδικά την τροποϋπαρξιακή ερμηνεία της μεταβολής.

⁸ Ν. Λουδοβίκου (π.), *Η ανοικτή ιστορία και οι εχθροί της*, Αρμός, Αθήνα 2020, σελ. 310.

εξαίσια και μοναδική ευτυχία!) ανάμεσά μας και ο άρτος και ο οίνος έχουν μεταβληθεί όντως και απολύτως σε σώμα και αίμα Χριστού».⁹

Είναι προφανές ότι και στη θέση του π. Ν. Λ. υπάρχει μια 'δημιουργική ασάφεια', με βάση τουλάχιστον τα γραφόμενά του. Για τον υποφαινόμενο η ανάγνωση είναι η εξής: δεν αλλάζει σε τίποτε η ουσία και παραμένει αναλλοίωτη. Άρα έχουμε άρτο και οίνο αμετάβλητα. Η μοναδική περίπτωση που δεν διαβάζουμε σωστά τον π. Ν. Λ. και θα του ζητούσαμε συγγνώμη – εφόσον ετοποθετείτο σαφέστερα – είναι η εξής: στη θέση της ουσίας ή φύσης ή λόγου της φύσης να εννοεί την κτιστότητα γενικά. Διότι πράγματι η κτιστότητα δεν μεταβάλλεται ούτε στα ευχαριστιακά δώρα ούτε στην ανθρώπινη φύση του Χριστού. Εάν, όμως, στον λόγο της φύσης εννοεί τη συγκεκριμένη φύση – π.χ. του άρτου – τότε έχουμε ασάφεια και μονάχα οι «τροποϋπαρξιστές» ερμηνευτές μπορούν να μας τη διευκρινίσουν επεξηγηματικά.¹⁰

Είναι αλήθεια ότι κατά την περίοδο της πρώτης φάσης του κορωνοϊού ακούστηκαν ποικίλες απόψεις και δη από χείλη ρασοφόρων πάσης βαθμίδας, οι οποίες εμμέσως πλην σαφώς προσέγγιζαν τινί τρόπω την τροποϋπαρξιακή ερμηνεία. Και αυτό, διότι αμφισβητούσαν την πραγματικότητα του θεωμένου Σώματος του Κυρίου και το έβλεπαν σαν πιθανή εστία μετάδοσης και μόλυνσης εκ του ιού – ο Θεός να μας ελεήσει... Ακούστηκαν και γράφτηκαν τραγελαφικά πράγματα, όπως για πιθανή μόλυνση εκ του μάρτυρου ή και για την ποσότητα αλκοόλ που περιέχεται στη θεία Κοινωνία, η οποία (ποσότητα) είναι τάχα απαγορευτική για την επιβίωση των ιών! Ο γράφων, σε προσωπικές επαφές με αρκετούς θεολόγους και κληρικούς, μάλιστα όχι τυχαίους, διαπίστωσε είτε μια σιωπηρή συναίνεση με την τροποϋπαρξιακή ερμηνεία είτε μια ευθεία αποδοχή της. Θα μου πείτε, και τι συνέπειες έχει αυτό σε πρακτικό επίπεδο; Έχει, όπως θα το δούμε πιο κάτω. Να θυμηθούμε πάντως εν προκειμένω ότι στην Εκκλησία μας δεν αρκεί προς σωτηρία ο ορθός βίος, αλλά και η ορθή - ορθόδοξη πίστη.¹¹

Γ. Τι πιστεύουν οι ετερόδοξοι χριστιανοί για τη μεταβολή και η συγγένειά τους με τους τροποϋπαρξιστές

Θα αρχίσουμε με μια σύντομη και σχηματική παρουσίαση των θέσεων των διαφόρων χριστιανικών εκκλησιών¹² και ομολογιών αναφορικά με τη μεταβολή των

⁹ Ο. π., σελ. 312.

¹⁰ Πιο ξεκάθαρος από τους τρεις φαίνεται ο π. Χρυσόστομος. Να διευκρινίσω εδώ ότι στην κατηγορία των τροποϋπαρξιστών δεν κατατάσσω μονάχα αυτούς, αλλά και όσους κρυφά ή φανερά, ευθαρσώς ή δια σιωπής συμφωνούν με αυτήν την καινοφανή ερμηνεία. Και, πιστέψτε με, μια μικρή προσωπική έρευνα εξέπληξε τον γράφοντα αρνητικά.

¹¹ Στο *Γεροντικό ή Αποφθέγματα Γερόντων* έχουμε μια εκπληκτική ιστορία που αφηγείται ο όσιος Δανιήλ ο Φαρανίτης, κατά την οποία ένας ασκητής με θείο όραμα πείστηκε για την αλήθεια της μεταβολής. Το θαυμαστό εν προκειμένω ήταν η αγάπη των συνασκητών του, οι οποίοι προσευχήθηκαν στον Θεό να μη χάσει τους κόπους του εξαιτίας της πεπλανημένης πίστης του για τη Θεία Ευχαριστία. Η σχέση δόγματος και πράξης στην Ορθοδοξία άρρηκτη και οργανική επομένως. Βλ. *Αποφθέγματα Γερόντων*, Πατερικά εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς (ΕΠΕ), Θεσ/νίκη 1978, σσ. 198-202.

¹² Η φράση μας αυτή αποδίδει την ιστορική αναγνώριση και όχι τη δογματική αποδοχή των εν λόγω χριστιανικών ομάδων και παραδόσεων. Ας το υπογραμμίσουμε a priori προς αποφυγή

ευχαριστιακών δώρων. Προηγούνται οι θέσεις των ετεροδόξων και ακολουθεί η ορθόδοξη ερμηνεία:

α. *Μετουσίωση*: η ερμηνεία των ρωμαιοκαθολικών. Πρόκειται για ένα σχολαστικό πάντρεμα αριστοτελικής φιλοσοφίας και χριστιανισμού. Σύμφωνα με τον αρχαίο φιλόσοφο, τα όντα έχουν ουσία (αόρατη και σταθερή – το είδος, κάτι αντίστοιχο με τις πλατωνικές ιδέες) και συμβεβηκότα (τα εξωτερικά και μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά, η ύλη). Ο σχολαστικισμός λοιπόν εφευρίσκει τη «λύση» μετατροπής της ουσίας του άρτου και οίνου σε σώμα και αίμα, ενώ τα συμβεβηκότα μένουν αμετάβλητα. Έτσι ο Χριστός παρίσταται μυστηριακά και πραγματικά στο μυστήριο κατ' αυτόν τον τρόπο. Είναι αστείο φυσικά να συζητάμε σήμερα για αυτές τις επιστημονικές θέσεις του Αριστοτέλη και συνακόλουθα για την αντίστοιχη «θεολογική» ερμηνεία των Ρωμαιοκαθολικών.

β. *Συναρτισμός – συνουσίωση*: προτεσταντική θεωρία του Λούθηρου. Στην προσπάθειά του ο Λούθηρος να απορρίψει τη μετουσίωση, μίλησε για την πανταχού παρουσία του Χριστού σωματικώς (ubiquitas). Δεν δέχεται τη μυστηριακή μεταβολή, αλλά ότι ο Χριστός είναι παρών σωματικά στον άρτο και τον οίνο της Ευχαριστίας και ενώνονται οι ουσίες άρτου-σώματος και οίνου-αίματος χωρίς να συγχέονται. Κατά κάποιον τρόπο γίνεται μυστηριακή ένωση του Χριστού με τα υλικά στοιχεία του μυστηρίου.

γ. *Καλβίνος – Ζβίγγλιος*: ο Ζβίγγλιος θεωρεί τα δώρα της Ευχαριστίας απλά σύμβολα και όχι το πραγματικό σώμα και αίμα του Χριστού. Ο Καλβίνος είναι περισσότερο κοντά στον Λούθηρο. Δεν δέχεται τον εναρτισμό, ωστόσο πιστεύει ότι έχουμε πραγματικά σώμα και αίμα Χριστού που μεταδίδει τις θείες δωρεές σε όσους κοινωνούν.

δ. *Μεταβολή*: είναι η ορθόδοξη θέση. Χωρίς να δέχεται τις ρωμαιοκαθολικές υπερβολές της μετουσίωσης και τις προτεσταντικές ακρότητες, η Ορθόδοξη Εκκλησία δέχεται τη μεταβολή των προσφερόμενων δώρων σε πραγματικό Σώμα και Αίμα Χριστού. Τον τρόπο της μεταβολής δεν προσπαθεί να τον εξηγήσει, αλλά συμβουλεύει να πιστεύουμε πως τελείται εν Αγίω Πνεύματι.

Περνάμε ευθύς αμέσως στην κριτική της τροποϋπαρξιακής ερμηνείας. Πρόκειται για μια ερμηνεία λογοκρατική κατά βάση. Επειδή οι αισθήσεις μας μαρτυρούν και μετά τη *μυστηριακή μεταβολή* την παρουσία άρτου και οίνου, η ως άνω ερμηνεία συνιστά μια από τις πιο έξυπνες «λογικές» λύσεις του προβλήματος. Στο ίδιο λογοκρατικό - επιστημονικοφανές πλαίσιο κινείται και η *μετουσίωση*¹³ των Καθολικών, σύμφωνα με την οποία τα παραμένοντα συμβεβηκότα «δικαιολογούν» τα φαινόμενα και η αόρατη αλλαγή της ουσίας ικανοποιεί τις απαιτήσεις της πίστεως. Οι τροποϋπαρξιστές ορθόδοξοι φαίνεται να μάχονται και να αρνούνται ριζικά τη μετουσίωση, ενώ κατ' ουσίαν την αποδέχονται με ένα «ορθόδοξο» μανδύα, κάτι σαν παραλλαγμένη ή ημιτελής και κατά το ήμισυ

παρεξηγήσεων για όσους καιροφυλακτούν στη γωνία, προκειμένου να βαπτίσουν αδιακρίτως τους πάντες οικουμενιστές.

¹³ Αναλυτικά μπορεί να δει κάποιος την περί μετουσίωσης διδασκαλία στη Δογματική του Ν. Ματσούκα (εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, στον Β' τόμο). Το ίδιο ισχύει και για τις προτεσταντικές ερμηνείες. Βλ. επίσης και http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=poim&contents=contents_SymboloPis_teos.asp&main=kat002&file=13C.htm#s175 (επίσκεψη 22/9/2020).

μετουσίωση. Ενώ, δηλαδή, τα συμβεβηκότα στην ερμηνεία των Καθολικών δεν μεταβάλλονται, εδώ παραμένει अपαράλλακτη και η ουσία μαζί με τα συμβεβηκότα. Πρόκειται για κατά το ήμισυ αποδοχή της ερμηνείας των σχολαστικών, εφόσον γίνεται προσπάθεια να αποδεχθεί η λογική μας την «πραγματικότητα» των αισθήσεων.. Ωστόσο, και οι τροποϋπαρξιστές και οι Ρωμαιοκαθολικοί σχολαστικοί καλούνται να μας εξηγήσουν οι μεν δεύτεροι πώς μπορεί να διαχωρίσει κάποιος το *είναι* από το *φαίνεσθαι* ή την ουσία από τα συμβεβηκότα και την ενέργειά της, οι δε πρώτοι πώς γίνεται ένα πράγμα να είναι και να μην είναι ταυτόχρονα. Δηλαδή πώς μπορεί ο άρτος να είναι άρτος και ταυτόχρονα να είναι σώμα ή ένα σώμα να είναι σώμα, ενώ είναι κατ' ουσίαν άρτος!

Οι τροποϋπαρξιστές κατάφεραν, επομένως, αυτό που δεν πέτυχαν οι Καθολικοί στην εντέλειά του. Να εκλογικεύσουν πλήρως το μυστήριο και να συνταιριάξουν τις αισθήσεις με την πίστη και το υπεραισθητό. Οι Καθολικοί δεν μπόρεσαν να το επιτύχουν αυτό, διότι χώρισαν τα συμβεβηκότα από μια αόρατη εσωτερική ουσία, την οποία προσπαθούν να μας πείσουν να αποδεχθούμε ότι έχει μεταβληθεί. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, πρέπει να παραδεχθούμε ότι είναι πιο συνεπείς στη λογική ερμηνεία τους οι τροποϋπαρξιστές ορθόδοξοι, εφόσον αποδέχονται πλήρως την *μη ουσιαστική μεταβολή*. Εκείνο που εκκρεμεί ερμηνευτικά από την πλευρά τους είναι το πώς γίνεται ένα δοχείο χάριτος – περί αυτού πρόκειται για τον άρτο και τον οίνο της Ευχαριστίας κατ' αυτούς – ένας σωλήνας δια του οποίου αυτή διέρχεται, να ταυτισθεί λεκτικά και κυριολεκτικά με την πηγή της Χάριτος, με το ίδιο δηλαδή το Σώμα του Χριστού, χωρίς να έρθουν σε σύγκρουση με τα ίδια τα λόγια του Χριστού, αλλά και την κοινή λογική.

Θα λέγαμε ότι στην προσπάθειά τους οι ορθόδοξοι αυτοί περσοναλιστές να καταρρίψουν τη ρωμαιοκαθολική μετουσίωση – στο πλαίσιο της γενικότερης τις τελευταίες δεκαετίες αντιδυτικής πολεμικής εκ μέρους των ημετέρων θεολόγων – πέρασαν στο άλλο άκρο. Να συμφωνήσουν με τις ερμηνείες των Προτεσταντών. Το πρόβλημα είναι, βέβαια, και φιλοσοφικό, εφόσον πρέπει πρωτίστως να οριστεί εκ νέου η έννοια της ουσίας εν γένει σήμερα και ειδικότερα στη σκέψη των τροποϋπαρξιστών. Πιο ξεκάθαροι είναι, ως φαίνεται, οι Προτεστάντες. Σε αυτούς βλέπουμε την «εναρτισμική» ερμηνεία της σωματικής (Λούθηρος) ή συμβολικής (Ζβίγγλιος) συμπαρέυρεσης Χριστού και ευχαριστιακού άρτου. Και στους τροποϋπαρξιστές φαίνεται να υποστηρίζεται κάτι παρόμοιο, αν και όχι ευθέως, όπως είναι εύλογο. Η Χάρις περνάει μέσα από τον αγιασμένο άρτο και οίνο, τα οποία καθίστανται σύμβολα – φορείς αυτής. Ο Ζβίγγλιος φαίνεται να είναι παρών. Θα λέγαμε, ωστόσο, ότι περισσότερο προσεγγίζουν τον Καλβίνο, ο οποίος «δέχεται μέση άποψη ανάμεσα στον Λούθηρο και το Ζβίγγλιο. Πρώτα πρώτα αρνείται την πανταχού παρουσία του Χριστού σωματικώς, όπως τη δεχόταν ο Λούθηρος, δεν δέχεται όμως το μυστήριο ως ένα καθαρό σύμβολο. Όταν τελείται το μυστήριο, υποστηρίζει ο Καλβίνος, καθώς οι πιστοί παίρνουν το σώμα και το αίμα, παίρνουν την ίδια τη δωρεά, που απορρέει από το Χριστό για όσους είναι σωσμένοι και προορισμένοι για τη σωτηρία».¹⁴

Ο Λούθηρος, προκειμένου να αποφύγει τη σχολαστική ερμηνεία της μετουσίωσης, πήγε στο άλλο άκρο και μίλησε για την πανταχού παρουσία του Χριστού σωματικώς (ubiquitas). Θεμελίωσε λοιπόν τη θεωρία του αυτήν πάνω σε μια εσφαλμένη χρήση της

¹⁴ Ν. Ματσούκα, *Ο Προτεσταντισμός*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 77.

αντίδοσης των ιδιωμάτων του δόγματος της Χαλκηδόνας κατά την υποστατική ένωση των δύο φύσεων στον Χριστό. Κατά τον Λούθηρο, το σώμα του Κυρίου, ως πανταχού παρόν, μπορεί να είναι παρόν μυστηριακά στα προσφερόμενα δώρα και κατά κάποιον τρόπο γίνεται ένωση μυστηριακή του Χριστού με τα υλικά στοιχεία του μυστηρίου.¹⁵ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Λούθηρος προσπαθεί να προσεγγίσει ερμηνευτικά το μυστήριο, εφαρμόζοντας με λάθος τρόπο το δόγμα της Χαλκηδόνας και τις συνέπειές του. Όμως αυτό δεν μπορεί να πράττεται αυθαίρετα και στην κάθε περίπτωση. Το ίδιο σφάλμα περίπου διαπράττουν και οι τροποϋπαρξιστές ορθόδοξοι. Βλέπουμε ξεκάθαρα να το περιγράφει ο π. Ν. Λ.: «Έχουμε τη δυνατότητα της φύσης αυτής 'ενεργείσθαι και ενεργείν υπέρ τον εαυτής θεσμόν', να υποδέχεται δηλαδή την άκτιστη ενέργεια του Θεού, αλλά και να ενεργεί πέρα από τα φαινόμενα φυσικά της όρια, κατά την ακριβή έκφραση του αγίου Μαξίμου του Ομολογητή. Η Χριστολογική αυτή θεολογία μεταφέρεται αυτούσια στην θεολογία της Θείας Ευχαριστίας».¹⁶ Ερωτάται ευλόγως ο π. Ν. Λ. εν προκειμένω: πού ερειδόμενος μεταφέρει τη θεολογία τούτη στη θεία Ευχαριστία; Ποιος άλλος Πατέρας το επιχειρεί; Και δη τη στιγμή που ούτε ο ίδιος ο άγιος Μάξιμος δεν το πράττει αυτό, τον οποίον ο π. Ν. Λ. χρησιμοποιεί κατά κόρον; Πρέπει να γίνει επιτέλους κατανοητό πως δεν έχουμε το δικαίωμα να εφαρμόζουμε τις όποιες θεολογικές παραμέτρους απροϋπόθετα και μοναχά κατά την κρίση μας, χωρίς βάσεις και πατήματα στην Παράδοση της Εκκλησίας.

Σε όλους τους προηγούμενους απαντάει καθαρά και ξάστερα στην Ομολογία του ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων: «Τούτου εν τη ιερουργία πιστεύομεν παρείναι τον Κύριον Ιησούν Χριστόν ου τυπικώς ουδ' εικονικώς ουδέ χάριτι υπερβαλλούση, ως εν τοις λοιποίς μυστηρίοις, ουδέ κατά μόνην παρουσίαν, καθώς τινες των Πατέρων ειρήκασι περί του βαπτίσματος, ουδέ κατ' εναρτισμόν, ώστε ενούσθαι την θεότητα του Λόγου τω προκειμένω της ευχαριστίας άρτω, καθώς οι από Λουθήρου λίαν αμαθώς και αθλίως δοξάζουσι, αλλ' αληθώς και πραγματικώς, ώστε μετά τον αγιασμόν του άρτου και του οίνου μεταβάλλεσθαι, μετουσιούσθαι, μεταποιείσθαι, μεταρρυθμίζεσθαι τον μεν άρτον εις αυτό το αληθές του Κυρίου σώμα, όπερ εγεννήθη εν Βηθλεέμ (υπό) της αειπαρθένου, εβαπτίσθη εν Ιορδάνη, έπαθε, ετάφη, ανέστη, ανελήφθη, κάθηται εκ δεξιών του Θεού και Πατρός, μέλλει ελθείν επί των νεφελών του ουρανού. Τον δε οίνον μεταποιείσθαι και μετουσιούσθαι εις αυτό το αληθές του Κυρίου αίμα, όπερ κρεμαμένου από του σταυρού εχύθη υπέρ της του κόσμου ζωής».¹⁷

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε το γεγονός της σχολαστικής επίδρασης της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας σε βάρος της ορθόδοξης. Αγωνιζόμαστε ακόμα να απαλλαγούμε από τις επιρροές της, ορατές και υποδόριες. Ακόμη και οι ορθόδοξες Ομολογίες της εποχής φέρουν σημάδια τέτοια, άσχετα αν το πνεύμα τους είναι ορθόδοξο. Για παράδειγμα, το ρήμα «μετουσιούσθαι» δεν μπορεί παρά να έχει ληφθεί καθ' έλξιν από τους Ρωμαιοκαθολικούς. Είναι θαυμαστό το γεγονός ότι εμείς οι Ορθόδοξοι, προσπαθώντας να απαλλαγούμε από τη δυτική θεολογική αιχμαλωσία (την επικληθείσα και βαβυλώνια), πολλάκις δεν διαισθανόμαστε το προφανές: ότι πολεμάμε με δικά τους όπλα και αποδεχόμαστε δικές τους θέσεις! Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο καθηγητής

¹⁵ Ο.π., σελ. 65.

¹⁶ Ν. Λουδοβίκου (π.), *Η ανοικτή ιστορία*, ό.π., σελ. 308.

¹⁷ <https://www.sostis.gr/blog/item/398-theiakoinwnia-swmakaiaima> (επίσκεψη 15/9/2020)

Ανδρέας Θεοδώρου, του οποίου το κείμενο χρησιμοποιήσαμε στην αμέσως προηγούμενη ανάρτηση στο διαδίκτυο, ενώ βάζει κατά των δυτικών ερμηνειών της μεταβολής, ο ίδιος τίθεται ξεκάθαρα υπέρ της λατινικής μετουσίωσης!¹⁸

Ωραία ανάλυση των προηγούμενων και τοποθέτηση εγγύτερα στη δική μας παράδοση διαβάζουμε από τον διακεκριμένο θεολόγο Παύλο Ευδοκίμοφ: «Η διδασκαλία του αγίου Θωμά Ακινάτη για την 'μεταβολή της ουσίας', όπως και η διδασκαλία του Λούθηρου για την 'συνύπαρξη της ουσίας' εκφράζουν ως δόγμα μια φιλοσοφική αντίληψη των σχέσεων της ουσίας και των 'συμβεβηκότων' της. Το θαύμα έγκειται στην εμμονή των συμβεβηκότων, που συνάπτονται σε μια άλλη ουσία (μεταβολή της ουσίας, μετουσίωση) ή στην διαπότιση του άρτου, που παρουσιάζει τις δύο πραγματικότητες (συνύπαρξη της ουσίας): ο άρτος αντικατασταίνει ή στον άρτο προσθέεται μια πνευματική ή σωματική παρουσία, η ουσία (substantia). Η ουσία είναι ο *Christus totus et integer*, 'πας και ακέραιος ο Χριστός'. Χωρίς να εγκαταλείψει τον ουρανό, βρίσκεται ωστόσο στην γη και αποτελεί την ουσία της Ευχαριστίας. Από την άποψη του ουράνιου σώματος του Χριστού μετουσίωση και συναρτισμός (*companatio*) είναι απλώς παραλλαγές του ίδιου πράγματος: ουσιαστική παρουσία του Χριστού μέσα και κάτω από τα είδη του άρτου (*in pane, sub pane, cum pane*) ή κάτω απ' τα συμβεβηκότα ή τις μορφές του άρτου. Άλλο πράγμα όμως είναι η μεταβολή του άρτου σε ουράνια σάρκα προορισμένη να αναλωθεί και εντελώς άλλο η παρουσία του Χριστού μέσα στα είδη της ευχαριστίας και άρα η κάθοδος του στην γη, που συνεπάγεται λογικά την λατρεία της φυσικής παρουσίας του Χριστού και επομένως την άρνηση της Αναλήψεως [...] Το ουράνιο σώμα όμως δεν είναι καθόλου ούτε κάτω από τον άρτο, ούτε μαζί με τον άρτο ούτε μέσα στον άρτο (συνύπαρξη της ουσίας) ούτε και στην θέση του άρτου (μετουσίωση), αλλά είναι ο άρτος: 'τούτό μου εστί το σώμα'. Κατά τον άγιο Ειρηναίο, ο άρτος της Ευχαριστίας με την επίκληση δεν κρύβει μια άλλη παρουσία, αλλά ενώνει την ουράνια και την γήινη τροφή ταυτίζοντάς τες και εδώ έγκειται το θαύμα (Έλεγχος ψευδωνύμου γνώσεως IV 34). Όταν ο ιερέυς βυθίζει τον Αμνό μέσα στο αίμα του, πρόκειται για σώμα ζων και όχι για ένα σύμβολο ή μια παραίσθηση συμβεβηκότων. Ακόμη περισσότερο, δεν πρόκειται για μια επανενσάρκωση του Χριστού στα είδη της ευχαριστίας, αλλά για μια ολική 'μεταβολή' και της ουσίας και των συμβεβηκότων σε σάρκα ουράνια. Δεν πρόκειται για διατήρηση των συμβεβηκότων του άρτου, αλλά για την διατήρηση ανάλλαγων των οφθαλμών μας, ανίκανων να θεαθούν την ουράνια σάρκα, επειδή διατηρούν την παραίσθηση των φαινομένων. Το λάθος της δυτικής διδασκαλίας είναι ότι ασχολείται με το αντικείμενο και όχι με το υποκείμενο, με τον άρτο και όχι με τον άνθρωπο. Δεν πρέπει ν' αναλύωμε σαν χημικοί το θαύμα κατά τις αισθήσεις μας. Πρέπει μάλλον να αιτιώμαστε τις αισθήσεις μας γιατί δεν διακρίνουν το αληθινό θαύμα, την ουράνια αλήθεια. Υπάρχει κάποια αναλογία με το θαύμα της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο όρος Θαβώρ: Αυτό που αλλάσσει δεν είναι ο Χριστός, αλλά τα μάτια των αποστόλων, που ανοίγονται για μία στιγμή. Ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός λέγει: 'Δια της επικλήσεως η του αγίου Πνεύματος ενέργεια... τα υπέρ φύσιν εργάζεται, α ου δύναται χωρήσαι, ει μη μόνη η πίστις'. Είναι λοιπόν ανώφελο να φιλοσοφούμε πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι δυτικοί με τις διδασκαλίες των προσπαθούν να εισδύσουν στην καρδιά του θαύματος και να εξηγήσουν τι

¹⁸ <https://www.sostis.gr/blog/item/398-theiakoinwnia-swmakaiaima> και http://www.apostoliki-diakonia.gr/GR_MAIN/catehism/theologia_zoi/themata.asp?contents=selides_katixisis/contents_Tale_raMistiria.asp&main=kato10&file=4.4.4.htm (επίσκεψη 15/9/2020).

σημαίνει τούτο. Οι ανατολικοί, παρατηρώντας με τα μάτια της πίστεως, βλέπουν ευθύς την σάρκα και το αίμα και τίποτε άλλο».¹⁹

Δ. Γενικότερη κριτική της τροποϋπαρξιακής ερμηνείας - τα αδιέξοδα και οι πολυεπίπεδες συνέπειές της

Όπως φαίνεται και από τα αρχαία Γεροντικά και άλλα κείμενα που καταγράφουν τη λαϊκή και μοναστική ευσέβεια (π.χ. Ευεργετινός), η Θεία Κοινωνία αποτελούσε πάντοτε ένα «αμφιλεγόμενο σημείο» ως προς την ορθή τοποθέτηση απέναντί του. Και αγιασμένες κατά τα άλλα ψυχές σκανδαλίζονταν, μη αντέχοντας το βάρος τού εν λόγω Μυστηρίου. Πώς γίνεται, ενώ έβλεπαν και γεύονταν κρασί και ψωμί, αυτά να είναι σάρκα και αίμα Χριστού του Θεού; Η τροποϋπαρξιακή ερμηνεία έρχεται στις μέρες μας δι' ορθοδόξων χειλέων να ερμηνεύσει με βελούδινη λογικότητα το ακατάληπτο και υπερφυσικό του μυστηριακού ευχαριστιακού γεγονότος. Αυτό, όμως, πρέπει πρωτίστως και κυρίως να περάσει από την κρησάρα της Παράδοσής μας, για να γίνει αποδεκτό.

Το πρώτο λοιπόν που έχουμε να παρατηρήσουμε είναι ότι πρόκειται για μια καινοφανή ερμηνεία στο πλαίσιο της Ορθόδοξης Παράδοσης. Μιας Παράδοσης που δεν την υποστηρίζει ούτε στην πράξη ούτε και στις γραπτές μαρτυρίες της. Η διαχρονική πράξη και η εκκλησιαστική συνείδηση (του απλών πιστών κυρίως) ίσως είναι το ασφαλέστερο κριτήριο. Πάντοτε ο λαός του Θεού και ο κλήρος στέκονταν με απέραντο σεβασμό, φρίκη και ευλάβεια έναντι της Θείας Κοινωνίας, ως του μυστηρίου των μυστηρίων. Ο ευλαβής τρόμος μη τυχόν και ο ελάχιστος θεός μαργαρίτης πέσει κάτω, δεν μπορεί να εξηγηθεί άλλως, παρά μονάχα εφόσον πρόκειται για το ίδιο το σώμα και το αίμα του Χριστού. Έπειτα, όλες σχεδόν οι λέξεις και φράσεις των βιβλικών, πατερικών και λειτουργικών μας κειμένων αναφέρονται ευθέως σε σώμα, σάρκα και αίμα Χριστού. Θα ήταν τεράστια πλάνη ή ανακολουθία, εάν δεν επρόκειτο για αυτό τούτο το σώμα και αίμα του Κυρίου, αλλά για κάτι που είτε αντιστοιχεί σε αυτά είτε τα υποκαθιστά. Τι, όμως, θα μπορούσε να αντικαταστήσει ή να υποκαταστήσει τη μοναδική και ανεπανάληπτη ανθρώπινη φύση του Χριστού;

Ας περάσουμε τώρα στα ίδια τα κείμενα των τροποϋπαρξιστών. Συνήθως είναι, ως είδαμε, ασαφή. Δεν μιλούν ξεκάθαρα περί της μεταβολής και «κρύβονται» κάτω από το προφανές: από το ότι παραμένει η κτιστότητα. Μα και ποιος μίλησε για πείραγμα και υπονόμηση της κτιστότητας των Δώρων και της ανθρώπινης φύσης του Χριστού; Εις εξ αυτών συγχέει τη μεταβολή που υφίστανται τα κτιστά με μια τρόπον τινά «μετάνοια» του Θεού, ο οποίος τάχα δεν θέλει να αλλάξει τη φύση των δημιουργημάτων του. Πρόκειται για μια (θεο)λογική πλάνη η οποία ακυρώνεται και μέσα από τα βιβλικά γεγονότα, αλλά και από την ίδια τη φύση. Για παράδειγμα: όταν ο Θεός έκανε τη μεταβολή του νερού σε κρασί στην Κανά (προτύπωση της μεταβολής της Ευχαριστίας;), σημαίνει ότι μετάνιωσε για τη φύση του νερού; Μη γένοιτο! Όταν επίσης βλέπουμε τα υλικά της φύσης να μεταβολίζονται και να αλλάζουν πολυτρόπως μέσω των υπό Θεού τεθέντων φυσικών νόμων, αυτό δείχνει απαξίωσή τους; Τρώμε και το φαγητό γίνεται μέσα μας σάρκα και αίμα. Τι φυσικότερον

¹⁹ Π. Ευδοκίμοφ, *Η Ορθοδοξία*, Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 332-334.

όλων αυτών; Υπάρχει, μάλιστα, μεγαλύτερη τιμή για τον προσφέροντα άνθρωπο από το να λαμβάνει ο Κύριος τα έργα του δούλου του και να τα μεταποιεί σε κάτι πολύ ανώτερο, όπως είναι το σώμα και το αίμα Του; Έπειτα, δεν τίθεται απολύτως κανένα θέμα θείας «μεταμέλειας» για την άμεση δημιουργία του στην περίπτωση μας, εφόσον τα ευχαριστιακά δώρα είναι ήδη μεταλλαγμένος καρπός της ανθρώπινης ενέργειας (άλεσμα, ζύμωση, ψήσιμο κλπ.) επί ουσιών που εξαρχής χρησιμοποιήθηκαν! Παντελώς άτοπο και λογικά, επομένως, το επιχείρημα τούτο.

Ελέγχονται οι τροποϋπαρξιστές και για τη θεολογική μέθοδο που εφαρμόζουν. Παίρνουν δηλαδή *αυθαίρετα* τη μαξίμια θεολογία περί λόγου φύσεως και τρόπου υπάρξεως – δια της οποίας ο άγιος πολέμησε τον Μονοφυσιτισμό – και την προσαρμόζουν στην Ευχαριστία. Κάτι που ούτε ο ίδιος ο Μάξιμος δεν έπραξε! Το ίδιο είδαμε να κάμει παλαιότερα και ο Λούθηρος με τη θεολογία της αντίδοσης των ιδιωμάτων, την οποία κακοποίησε, προκειμένου να ερμηνεύσει και αυτός τη θεολογία της μεταβολής και φτάνοντας μέχρι την *ubiquitas*. Οι τροποϋπαρξιστές εν προκειμένω πέφτουν σε ποικίλα λογικά και θεολογικά αδιέξοδα, τα οποία μόνοι τους κατασκεύασαν. Παραδείγματος χάριν, μιλάνε για τρόπο ύπαρξης. Πού; Στα άψυχα πράγματα του άρτου και οίνου; Ο άγιος Μάξιμος αναφέρει τον *τρόπο ύπαρξης* στην ανθρώπινη φύση, η οποία έχει εκουσιότητα στις επιλογές της και είναι πλασμένη κατ' εικόνα Θεού. Αυτό δεν μπορεί να ισχύσει για άβουλα και άψυχα αντικείμενα, τα οποία δύνανται μόνο να ενεργηθούν και όχι να ενεργούν. Και όταν ενεργούν, το κάμουν ακούσια βάσει των φυσικών τους ιδιοτήτων. Επομένως, τρόπο υπάρξεως σε «θεωμένο ψωμί και κρασί» είναι παράλογο να αποδίδουμε.

Ας υποθέσουμε, όμως, ότι αδικούμε εν προκειμένω τους τροποϋπαρξιστές, οι οποίοι αναφέρονται σε άρτο και οίνο – αγωγούς της θείας Χάριτος. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: ο Θεός μπορεί να κάνει τη συγκεκριμένη μεταβολή σε σάρκα και αίμα Του; Ή μήπως όχι; Επίσης; εάν μπορεί, γιατί να μην θέλει να το κάμει, τη στιγμή που έχει ήδη σαρκωθεί εκ της Παρθένου Μαρίας; Σε αυτά μπορούν και πρέπει να μας απαντήσουν οι ίδιοι οι τροποϋπαρξιστές. Αμφισβητούν την παντοδυναμία του Θεού; Αν όχι, γιατί ο Χριστός, εφόσον σαρκώθηκε και μας αγαπά τόσο υπερβολικά, να μην θέλει να κοινωνήσει *άμεσα* μαζί μας δια της ίδιας ακριβώς φύσεώς του και να χρησιμοποιεί υποκατάστατα αυτής; Και τι ακριβώς μπορεί να αντιστοιχήσει στην ή να υποκαταστήσει τη θεωμένη ανθρωπότητα του Ιησού, την πηγή όλης της Χάριτος (Κολ. 2:9); Σε αυτά και πολλά άλλα οι τροποϋπαρξιστές μπορούν και οφείλουν να μας απαντήσουν, ώστε να ξεκαθαρίσουμε αμφότεροι τι ακριβώς πιστεύουν.

Θα μπορούσαμε εδώ να τους δώσουμε ένα ακόμη ελαφρυντικό, ανοίγοντας μια κάπως «τραβηγμένη» παρένθεση. Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης λέγει κάπου ότι ο άρτος είναι *δυνάμει σώμα*, εφόσον με τη βρώση μεταποιείται σε σώμα. Επίσης, θα μπορούσε αμέσως με τη μεταβολή να συμβεί και μια δεύτερη, του σώματος δηλαδή και αίματος του Κυρίου σε άρτο και οίνο πάλι, ώστε να κοινωνούν οι άνθρωποι λόγω της ασθένειας της φύσης τους. Αν όμως ήταν να γίνεται κάτι τέτοιο, αφενός δεν μαρτυρείται πουθενά στην παράδοσή μας, γραπτή και προφορική, αφετέρου δε δεν υπάρχει έτσι καν λόγος να γίνει η «πρώτη» μεταβολή, εφόσον αυτόματα και ταυτόχρονα θα την ακυρώσει κατά κάποιον τρόπο η δεύτερη. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορούμε με καμία συλλογιστική να στηρίξουμε τη διατήρηση της φύσης των ευχαριστιακών δώρων και να τη συνδέσουμε με την έννοια της

μεταβολής. Ας έχουμε εξάπαντος υπόψη μας και τις λέξεις. Δεν θα υπήρχε λόγος να χρησιμοποιηθεί το ρήμα *μεταβάλλειν* στο Μυστήριο, εφόσον δεν θα υφίστατο κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα. Οι λέξεις δεν μπαίνουν τυχαία, ειδικά στα λειτουργικά και δογματικά εκκλησιαστικά κείμενα. Σε ποιο άλλο μυστήριο χρησιμοποιεί η Εκκλησία αυτή τη λέξη και την έννοια της μεταβολής; Σε κανένα. Ακόμα και στον Αγιασμό, παρόλο που «μεταποιείται» το ύδωρ σε αγιασμένο νερό, δεν έχουμε τέτοιου είδους μεταβολή όπως εδώ, που έχουμε από άρτο σάρκα και από οίνο αίμα!

Τελικά, αυτό που επιτυγχάνεται δια της τροπούπαρξιστικής ερμηνείας είναι η *υπονόμευση της Σάρκωσης του Λόγου*. Γνωρίζουμε όλοι ότι ο Θεός δεν ενώθηκε με άνθρωπο. Έγινε άνθρωπος. Αυτοί, ωστόσο, μιλάνε για άρτο και οίνο σχεδόν, αν όχι παντελώς, τεθεωμένα, φορείς – δοχεία – αγωγούς - υποκατάστατα του θεωμένου σώματος του Χριστού και της Χάρης του, όπως λένε. Αυτό, όμως, δεν θυμίζει κάπως και Νεστοριανισμό (ένωση εξωτερική του Θεού με διαφορετική ανθρώπινη υπόσταση); Για ποιον λόγο ο Χριστός να προσλαμβάνει σε κάθε Ευχαριστία άρτο και οίνο και να ενώνεται μαζί τους; Δεν αρκεί η μοναδικότητα της άπαξ ενσάρκωσης και θυσίας του; Αυτό, λοιπόν, που ισχυρίζονται δεν παραπέμπει σε εναρτισμό, όπως στο περίπου τον κατέγραψε ο Λούθηρος; Εάν, επίσης, τα Δώρα γίνονται απλά φορείς μετάδοσης της Χάρης χωρίς να αποτελούν αυτό τούτο το Σώμα και Αίμα του Κυρίου, τότε αυτονοήτως δεν μας χρειάζεται πλέον η Ενσάρκωση. Και δεν βρίσκουμε, βήμα βήμα σκεπτόμενοι, το νόημα για το οποίο επιτελέστηκε – ίσως και να μη συνέβη ποτέ! Όσο ακραίο και αν ακούγεται, η απόληξη της τροπούπαρξιακής ερμηνείας είναι η αμφισβήτηση και ακύρωση της Σάρκωσης, ήτοι ο Δοκητισμός. Η θεία φύση φαίνεται πως είναι αυτή που «απορροφά» σιγά σιγά τα πάντα και σταδιακά οδηγούμαστε, χωρίς να το συνειδητοποιούμε, σε έναν όλο και πληρέστερο Μονοφυσιτισμό. Η ανθρώπινη φύση του Χριστού, σχεδόν άχρηστη πια για μας και την κτίση - στην απόλαυση της μακαριότητάς της μέσα στην Τριάδα - δεν παίζει ουσιαστικό ρόλο στη σωτηρία του κόσμου. Η θεία Χάρη φαίνεται να μπορεί να μεταδοθεί μέσω ενός οιαδήποτε υλικού στοιχείου θελήσει ο Θεός. Με οποιαδήποτε τροφή δείγματος χάριν. Ίσως και χωρίς υλικό αντικείμενο - μεσάζοντα. Και γιατί όχι; Μια τόσο *ανεπαίσθητα επικίνδυνη* υπονόμηση της Σάρκωσης του Λόγου εξάπαντος δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί πιο αριστοτεχνικά, ει μη μόνον μέσω ερμηνειών τροπούπαρξιστικού και προτεσταντικού τύπου. Όπως θα δούμε, ωστόσο, παρακάτω σε κείμενο του Δαμασκηνού, δια της Θείας Ευχαριστίας ο άνθρωπος κοινωνεί και με την ανθρώπινη φύση του Λόγου. Έτσι ξεκαθαρίζει απόλυτα και αυτή η «απορία» και η θεία Σάρκωση λαμβάνει στη θεολογία μας την ύψιστη θέση που της αρμόζει.²⁰

Δεν πρέπει να ξεχνάμε και τα αυτονόητα. Η σάρκα είναι σάρκα και ο άρτος άρτος. Το αίμα αίμα και το κρασί κρασί. Το θεωμένο Σώμα του Χριστού είναι *απόλυτα μοναδικό και συγκεκριμένο και αναντικατάστατη πηγή της θείας Χάρης*, ως ενωμένο ασυγχύτως, αχωρίστως, ατρέπτως και αδιαιρέτως με τη θεία φύση στην υπόσταση του Λόγου. Ούτε της Παναγίας το σώμα και αίμα κοινωνούμε ούτε οιαδήποτε ετέρου ανθρώπου, όσο άγιος και αν ήταν. Ποιος ή τι μπορεί να πάρει τη θέση της συγκεκριμένης *θεωμένης και θεοποιού*

²⁰ Είναι μάλιστα ιδιαζόντως άξιον απορίας πώς η υπονόμηση της Σάρκωσης στηρίζεται από έναν θεολόγο σαν τον π Ν.Λ., ο οποίος τη στήριξε θεολογικά (τη Σάρκωση) όσο κανείς άλλος τα τελευταία χρόνια, μαχόμενος τον χριστιανικό πλατωνισμό και τις σημερινές επιβιώσεις του.

ανθρώπινης φύσης του Χριστού; Τα προβλήματα και αδιέξοδα αυτά τα επιλύει η *πραγματική μεταβολή εν Πνεύματι* των ευχαριστιακών δώρων και τίποτε άλλο. Με αυτού του είδους τη μεταβολή έχουμε όντως τον Χριστό παρόντα σωματικώς και Πνευματικώς, ολόκληρο και ακέραιο, Θεό και άνθρωπο, κοινωνούντα μαζί μας με αμφότερες τις φύσεις του. Αυτό δεικνύουν και τα έκτακτα οράματα της Ευχαριστίας που παραχωρεί κατά καιρούς ο Κύριος, *ανοίγοντας τους οφθαλμούς* κάποιων, όπως των μαθητών του στους Εμμαούς. Βλέπουμε σε αυτά συνήθως ένα βρέφος να σφαγιάζεται. Ο όλος Χριστός, ο πάντοτε εσθιόμενος και μηδέποτε δαπανώμενος, *παρίσταται υποστατικά* σε κάθε Ευχαριστία, καθώς και στον ελάχιστο θείο μαργαρίτη της κάθε θείας Κοινωνίας. Και μπορεί να δίδει όλη τη Χάρη του, χωρίς να μειώνεται και να μερίζεται. Και όλα αυτά τα μπορεί μόνον Αυτός, διότι είναι παντοδύναμος και πανταχού παρών ως Θεός. Εδώ μπορούμε να δούμε πιο καθαρά την αντίδοση των ιδιωμάτων των δύο φύσεων στον Θεό Λόγο. Μια ανθρώπινη φύση που αδιαλείπτως προσφέρεται προς θέωση των ανθρώπων, χωρίς να ελαττώνεται και να φθείρεται. Μα πώς γίνονται όλα αυτά τα θαυμαστά, θα αναρωτηθεί κάποιος. Με τη Χάρη του Αγίου Πνεύματος, απαντάει ο Δαμασκηνός Ιωάννης. Και εκεί σταματά ο ορθόδοξος χριστιανός να τα λιανίζει όλα με τη λογική και αρχίζει να «βλέπει» καθαρότερα δια της πίστεως.

Θα ήθελα να κάνω εδώ και πάλι μια παρένθεση ελαφρώς φιλοσοφική. Η ουσία δεν είναι άσχετη με την ενέργειά της ούτε με τα συμβεβηκότα της, εφόσον δεχτούμε μερικές απόψεις του Αριστοτέλη βασισμένες στην αλήθεια των ίδιων των πραγμάτων. Είναι γεγονός ότι η ουσία και οι ενέργειες διακρίνονται και ταυτόχρονα ενώνονται. Αυτό μας δίδαξαν και οι θεολογούντες φιλόσοφοι Πατέρες της Εκκλησίας. Οι τροποϋπαρξιστές φαίνεται να αγνοούν ή να κόβουν αυτόν τον δεσμό ουσίας και ενέργειας. Η ερμηνεία τους μοιάζει μάλλον φαντασική και άκρως θεωρητική (ανεδαφική και αφηρημένη). Καλό, επομένως, είναι να λαμβάνουμε έννοιες και όρους από την πατερική θεολογία και φιλοσοφία, ωστόσο να διευκρινίζουμε πώς τους κατανοούμε και τους χρησιμοποιούμε εμείς οι ίδιοι. Φοβάμαι ότι σε ένα τέτοιο ξεκαθάρισμα ουκ ολίγοι θα εκτεθούμε...

Θα γεννηθεί εύλογα κάποια στιγμή η απορία σε μερικούς: και τι σημασία έχει πρακτικά η ορθή περί των Μυστηρίων πίστη; Πρώτα από όλα, θα πρέπει να ξέρουμε ότι στην Ορθοδοξία η σωτηρία εξαρτάται από την ορθόδοξη πίστη και τον ορθό βίο. Ο δεσμός τους είναι οργανικός. Το δόγμα επηρεάζει και συνδέεται με την ορθοπραξία. Η σωστή εσωτερική τοποθέτηση - πίστη έναντι του Μυστηρίου θα γεννήσει και την ανάλογη στάση και αγάπη απέναντι στο ίδιο, στον Χριστό δηλαδή. Με τι πόθο θα λειτουργήσει ένας ιερέας και θα κοινωνήσει ένας πιστός τα Άχραντα Μυστήρια, εάν δεν πιστεύει ότι εκεί παρίσταται ο ίδιος ο Χριστός και όχι ένα υποκατάστατό του, όσο τέλειο θα μπορούσε να είναι αυτό; Η *οντολογική πείνα και δίψα για Χριστό*, κατά τη γνώμη του γράφοντος, δεν σβήνουν και δεν θεραπεύονται παρά μονάχα με τον ίδιο τον Χριστό και όχι με οποιοδήποτε «γενόσημο», καθώς και ο πόθος να λειτουργήσει και να λειτουργηθεί κάποιος επηρεάζεται άμεσα από τέτοιες εσφαλμένες ερμηνείες. Δυστυχώς, αν θέλουμε να παρατηρήσουμε το φαινόμενο σε πιο απτές διαστάσεις, θα το δούμε στον *τρόπο* με τον οποίο λειτουργούν οι ιερείς – κρατικοί υπάλληλοι, που η πίστη τους στο μυστήριο είναι πολυτρόπως επιλήψιμη. Το ίδιο ισχύει και για τα εκκοσμικευμένα λαϊκά μέλη της Εκκλησίας, που αυξάνονται δραματικά. Αν δεν πιστεύεις στον Χριστό, ότι με τη Σάρκα και το Αίμα του έρχεται μέσα στο σώμα και την ψυχή σου, τότε ποιος ο πόθος και ο λόγος να θες να κοινωνάς συχνά; Μια, δυο φορές το

χρόνο, εθιμικά κυρίως, και ίσως είναι και πολύ στις μέρες μας. Αυτό, άλλωστε, δεν παρατηρούμε να συμβαίνει ήδη;

Τέλος, θα ήθελα να κλείσω με το θέμα της *θέωσης*. Θεωρώ ότι μαζί με την υπονόμηση της Σάρκωσης του Θεού έχουμε και μια αντίστοιχη της οντολογικής θέωσης του ανθρώπου. Και αυτή δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά την πεμπουσία της εν Χριστώ ζωής. Ο Θεός σαρκώθηκε εν τη υποστάσει του Υιού του, προκειμένου να θεώσει τον άνθρωπο και να σώσει το κτιστό από την επιστροφή στο προκτισιακό μηδέν. Δεν εισήλθε σε ήδη υπάρχοντα άνθρωπο, αν και θα μπορούσε, αλλά σαρκώθηκε ο ίδιος, ώστε η θέωση όλων των ανθρώπων που ενώνονται μαζί του να καταστεί οντολογική, πέρα για πέρα αληθινή, τόσο πραγματική και δυνατή, που δεν πάει παραπέρα. Αν ο Θεός δεν μπορεί να μεταποιήσει τα υλικά στοιχεία των προσφερομένων δώρων σε ανθρώπινη θεωμένη φύση του, η οποία ενώνεται πλήρως μεθ' ημών δια της θεοβρωσίας της Ευχαριστίας, τότε πολύ φοβούμαι ότι αρχίζει να αιωρείται η δυνατότητα και η πραγματικότητα της Σάρκωσης εκείνου και συνακόλουθα της δικής μας θέωσης. Ο Θεός δια της Ευχαριστίας, όπως λέγει ο μέγας Γρηγόριος Παλαμάς, «ανακιννάται» με όλο το *είναι* μας. Με κάθε κύτταρο της ψυχής και του σώματός μας. Ενωθέντες, επομένως, ψυχή και σώματι με τον Χριστό, γινόμαστε πλέον αληθώς μέλη του Σώματός του, της Εκκλησίας. Έτσι κατανοείται και αυτό που λέγει ο Καβάσιλας για την *ταυτότητα* Ευχαριστίας και Εκκλησίας ως Σώματος Χριστού: έχουμε ταυτότητα πραγμάτων. Πρόκειται όντως για σώμα, για σάρκα, για θεωμένη ανθρωπότητα Κυρίου Ιησού με εμάς μέλη του. Πώς θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε κάτι τέτοιο, εφόσον στη θέση το Χριστού ήταν ένας θεωμένος άρτος και οίνος; Και τι σημαίνει στην τελική θεωμένος άρτος και οίνος; Μπορεί ποτέ να συμβεί κάτι τέτοιο; Μονάχα έλλογα όντα έχουν τη δυνατότητα να θεωθούν. Μια *εμφύμωση* ή *ενοίνωση* του Κυρίου δεν θα μπορούσε να ταυτισθεί ποτέ με την ευχαριστιακή ενσάρκωση του Λόγου. Το γεγονός, ωστόσο, της πρόσληψης των Μυστηρίων με τις αισθήσεις μας υπό τη μορφή του άρτου και του οίνου – όπως δηλαδή υφίσταντο προ της μεταβολής τους – ανήκει κυρίως στην οικονομία και παντοδυναμία του Θεού λόγω της ανθρώπινης ασθενείας στην παρούσα φάση να κοινωνήσουν αισθητά την σάρκα και το αίμα του Κυρίου.²¹

Για ποιον λόγο, λοιπόν, ο Κύριος να επιτρέπει το *φαίνεσθαι* στις αισθήσεις άρτου και οίνου, ενώ *κατ' ουσίαν* έχουμε μεταβολή σε σάρκα και αίμα Θεού; Και μάλιστα, πολλές φορές ο Κύριος επιτρέπει και φθορές επί του αχράντου Σώματός του (π.χ. μούχλα στα Τίμια Δώρα) ή άλλες παρενέργειες από τη θεία Μετάληψη (όπως συμπτώματα μέθης στους κληρικούς), οι οποίες σκανδαλίζουν όποιον δεν τις βλέπει με τα μάτια της πίστης. Η πρώτη αιτία, θα λέγαμε και με βάση τις απαντήσεις των Πατέρων και τις πολλές μαρτυρίες που έχουμε από Γεροντικά και άλλα αρχαία Συναξάρια και σχετικά κείμενα, είναι η αδυναμία της φύσης μας να κοινωνήσει άμεσα, στην κατάσταση που ζούμε σήμερα, την προπρωτική, σάρκα και αίμα. Ίσως, όμως, το κυριότερο είναι η θέληση του Κυρίου να μην εκβιάσει την πίστη των ανθρώπων και παραβιάσει την ελευθερία τους προ της Δευτέρας Παρουσίας. Μπορούμε να φανταστούμε πόσο *πιεστικά πειστικό* για τις συνειδήσεις μας θα ήταν ένα τέτοιο τρανταχτό θαύμα, που θα ετελείτο επί καθημερινής βάσης σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης; Ο Κύριος, όμως, ανελήφθη σωματικώς και θέλει να παραμένει *ταπεινά*

²¹ Βλέπε πάλι στην περίπτωση του οσίου Δανιήλ του Φαρανίτου στο Γεροντικό την ερμηνεία των ίδιων των αββάδων της ερήμου.

κρυπτόμενος μέχρι την ένδοξη επάνοδό του, διότι ποθεί να μας ελκύσει δια της άμετρης σταυρικής αγάπης του και όχι δια της ανάγκης και βίας της δύναμης και του εντυπωσιασμού. Ο Θεός είναι άρχοντας και ομόλογη είναι η αγάπη του. Στο πλαίσιο αυτό, επομένως, της προστασίας δηλαδή της αβίαστης και ελεύθερης σε αυτόν πίστεως, «καλύπτεται» υπό τα είδη του άρτου και του οίνου, ενίοτε μάλιστα μέσα στην άκρα ταπείνωση και κένωσή του χάριν ημών επιτρέπει και τη φθορά (π.χ. μούχλα) επί του αχράντου Σώματός του, όπως δέχθηκε τις πληγές, τους εμπτυσμούς, τον Σταυρό και κάθε ατίμωση επ' αυτού κατά την εν σαρκί παρουσία του - συνήθως φαινόμενα φθοράς επιτρέπει παιδαγωγικώς λόγω της απιστίας και αμαρτωλότητας των ανθρώπων (π.χ. απροσεξία και ανευλάβεια των λειτουργών).

Μια ακόμη εδώ επισήμανση. Ο π. Ν. Λ. ισχυρίζεται ότι τα Τίμια Δώρα, έμπλεα Χάριτος, δεν δύνανται να καταστούν μεταδοτικά ασθενειών, εξαιτίας της παρουσίας αυτής ακριβώς της Χάριτος. Ωστόσο, μάς γεννάται η απορία για ποιον λόγο η Χάρη αυτή να επιτρέπει φαινόμενα φθοράς και άλλων παρενεργειών επί και υπό των ιδίων των Δώρων (π.χ. μούχλα, μέθη κλπ). Σε αυτό δεν δίνεται κάποια απάντηση. Επιλέγεται απλά η λύση εκείνη που μας «συμφέρει». Τα άλλα αφήνονται εκκρεμή. Θέλω με αυτό να δείξω τον διάτρητο χαρακτήρα μιας θεολογικής ερμηνείας που έχει κατά βάση λογοκρατικό και όχι αγιοπνευματικό χαρακτήρα.

Το θέμα, λοιπόν, θα πρέπει να απαντηθεί ευθαρσώς και σε όλες τις διαστάσεις του: τα δώρα της Ευχαριστίας μεταβληθέντα είτε α) είναι σώμα και αίμα Χριστού είτε β) αντιστοιχούν σε σώμα και αίμα Χριστού είτε, τέλος, γ) σημαίνουν ή συμβολίζουν ή αποτελούν τύπο του θείου σώματος και αίματος. Το πρώτο είναι η ορθόδοξη θέση (και των ρωμαιοκαθολικών, αλλά με λάθος προσέγγιση και εξήγηση). Το δεύτερο ταιριάζει πιο πολύ στους τροποϋπαρξιστές και στους Προτεστάντες Λούθηρο και Καλβίνο. Το τρίτο είναι καθαρά Ζβίγγλιος. Για εμάς τους Ορθόδοξους, η τροποϋπαρξιακή ερμηνεία παραμένει εξάπαντος κάτι το καινοφανές – αποκύημα των περιπετειών του κορωνοϊού μέσα στα απόνερα του ορθόδοξου περσοναλισμού - ως δε φαίνεται, δεν βρίσκει κανένα έρεισμα στην λειτουργική, αγιογραφική και πατερική ημών Παράδοση. Ας αφήσουμε να το εκφράσει καλύτερα ο Ευδοκίμοφ: «Ως τον Θ' αιώνα το σέβας για το ευχαριστιακό μυστήριο ήταν τόσο μεγάλο, ώστε ποτέ αυτό δεν έγινε αντικείμενο συζητήσεων. Μετά τον άγιο Αμβρόσιο (De sacramentis) το ερώτημα του 'τί' και του 'πώς' μπαίνει για πρώτη φορά τον Θ' και ΙΑ' αιώνα στη Δύση. Στις μετέπειτα συζητήσεις το ρήμα 'είναι' παίρνει την έννοια του 'σημαίνει'. 'Τούτο εστί το σώμα μου' γίνεται 'τούτο σημαίνει το σώμα μου'. Ωστόσο η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έθεσε ποτέ το ευχαριστιακό ζήτημα, γιατί, απλούστατα, δεν δέχθηκε ποτέ το ρήμα 'σημαίνει'. Πιστή στο ιερό κείμενο των Γραφών και σταματώντας ελικρινά εμπρός στο μυστήριο, βεβαιώνει την ταυτότητα που δηλώνεται καθαρά και ξάστερα: 'Τούτο μου εστί το σώμα', και την δέχεται ολοκληρωτικά ως μυστήριο άρρητο της θείας αγάπης. Αντίθετα, η ανατολική παράδοση είναι πλούσια σε στοχασμούς γύρω απ' την επίκληση και το πνευματικό νόημα της ευχαριστίας».²²

Ε. Η Βιβλική Παράδοση και η Ορθόδοξη Πατερική προσέγγιση του ζητήματος

²² Π. Ευδοκίμοφ, ό.π., σσ. 331-332.

Οι μαρτυρίες από την Καινή Διαθήκη και τους Πατέρες πολλές και λίαν σημαντικές. Θα δούμε ενδεικτικά κάποιες, ισχυρές κατά τη γνώμη μας για την κάλυψη όσων επιθυμούν να εγκύψουν λιγάκι με φόβο και τρόμο πάνω από το φρικτό τούτο Μυστήριο της άπειρης για τον άνθρωπο αγάπης του Θεού. Πρώτα και κύρια ο αψευδής λόγος του Κυρίου: «Τούτο εστί το σώμα μου... Τούτο εστί το αίμα μου» (Ματθ. 26: 26-29). Ο Χριστός δεν παίζει μαζί μας. Είναι η αυτοαλήθεια. Εάν συνέβαινε κάτι άλλο, τότε θα μας το έλεγε με κάποιο τρόπο. Αντίθετα, επιμένει στο «η γαρ σαρξ μου αληθώς εστί βρώσις και το αίμα μου αληθώς εστί πόσις» (Ιω. 6: 51-58). Είναι επίσης άξιος προσοχής ο *ενεστώτας*, που δείχνει πράξη επαναλαμβανόμενη: ο τρώγων μου την σάρκα, το σώμα το υπέρ υμών διδόμενον, το αίμα το υπέρ υμών εκχυνόμενον (Λουκ. 22: 15-20) – ο *ενεστώτας* αυτός μονάχα δια της ευχαριστιακής ενσάρκωσης μπορεί να γίνει κατανοητός και αποδεκτός. Θα μου πείτε: πώς μπορεί ένα σώμα να είναι αδαπάνητο και το αίμα του αστείρευτο; Μα είναι σώμα και αίμα Χριστού! Και όλα τελούνται εν Πνεύματι παντοδυνάμω. Γιατί να απιστούμε; Εδώ και το δικό μας φτωχό, ασθενές και φθαρτό σώμα της αμαρτίας, συνεχώς ανανεούται και το ίδιο ισχύει και για το αναπληρούμενο αίμα μας. Πόσο μάλλον αυτά δύνανται να ισχύουν στο θεωμένο σώμα του Κυρίου! Δυστυχώς, αν και δεν θέλουμε να μπαίνουμε σε τέτοιες λεπτομέρειες, πράγμα που παραπέμπει σε σχολαστική θεολογία – μακριά από μας! – αναγκαζόμαστε ενίοτε να το κάνουμε, συρόμενοι από τους τροποϋπαρξιστές αδελφούς! Το ίδιο περίπου βλέπουμε να πράττει στη Δογματική του και ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, μπαίνοντας σε παραδείγματα ειλημμένα εκ της φύσεως και της ανθρώπινης φυσιολογίας.

Οι Πατέρες είναι πιο ξεκάθαροι, χωρίς να υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες που θα καταργούσαν ή θα «πείραζαν» τη μυστηριακή φύση της Ευχαριστίας. Θα ξεκινήσουμε από τον τελευταίο που αναφέραμε, τον μεγάλο της Εκκλησίας δογματολόγο άγιο Δαμασκηνό Ιωάννη: «Ει τοίνυν 'ο λόγος του Θεού ζων εστί και ενεργής' και 'πάντα, όσα ηθέλησεν ο Κύριος, εποίησεν'... ει ο ουρανός και η γη ύδωρ τε και πυρ και αήρ και πας ο κόσμος αυτών τω λόγω του Κυρίου συνετελέσθησαν και τούτο δη το πολυθρύλλητον ζών ο άνθρωπος. Ει θελήσας αυτός ο Θεός Λόγος εγένετο άνθρωπος και τα της Αγίας Αειπαρθένου καθαρά και αμώμητα αίματα εαυτώ ασπόρως σάρκα υπεστήσατο, ου δύναται τον άρτον εαυτού σώμα ποιήσαι και τον οίνον και το ύδωρ αίμα;... **Σώμά εστιν αληθώς ηνωμένον θεότητι, το εκ της αγίας Παρθένου σώμα, ουχ ότι αυτό το σώμα το αναληφθέν εξ ουρανού κατέρχεται, αλλ' ότι αυτός ο άρτος και ο οίνος μεταποιείται εις σώμα και αίμα Θεού. Ει δε τον τρόπον επιζητείς, πώς γίνεται, αρκεί σοι ακούσαι, ότι δια Πνεύματος Αγίου, ώσπερ εκ της αγίας Θεοτόκου δια Πνεύματος Αγίου εαυτώ και εν εαυτώ ο Κύριος σάρκα υπεστήσατο (Μτφρ.: Σώμα είναι αληθινά, ενωμένο με τη θεότητα, το σώμα που προήλθε από την αγία Παρθένο. Όχι ότι κατεβαίνει από τον ουρανό το ίδιο σώμα που αναλήφθηκε, αλλά ότι ο ίδιος ο άρτος και ο οίνος μεταποιούνται σε σώμα και αίμα Θεού. Αν ψάχνεις τον τρόπο πώς γίνεται, σου αρκεί να ακούσεις ότι γίνεται δια Πνεύματος Αγίου, όπως ακριβώς από την αγία Θεοτόκο δια Πνεύματος Αγίου ο Κύριος υποστασίασε στον εαυτό του και μέσα στον εαυτό του την ανθρώπινη φύση)²³... Ου χείρον δε και τούτο ειπείν, ότι, ώσπερ φυσικώς δια της βρώσεως ο άρτος και ο οίνος και το ύδωρ δια της πόσεως εις σώμα και αίμα του εσθιοντος και πίνοντος μεταβάλλεται, και ου γίνεται έτερον σώμα παρά το πρότερον αυτού σώμα, ούτως**

²³ Τονίζω με **έντονη γραφή** και σε κάποιες περιπτώσεις μεταφράζω τα καιρία, κατά τη γνώμη μου, σημεία περί της μεταβολής, προς διευκόλυνση του σημερινού Νεοέλληνα αναγνώστη, για τον οποίο τα αρχαία ελληνικά ισοδυναμούν πολλές φορές με... κινέζικα.

ο της προθέσεως άρτος, οίνος τε και ύδωρ δια της επικλήσεως και επιφοιτήσεως του Αγίου Πνεύματος υπερφυώς μεταποιείται εις το σώμα του Χριστού και αίμα... **Ουκ έστι τύπος ο άρτος και ο οίνος του σώματος και αίματος του Χριστού – μη γένοιτο – αλλ’ αυτό το σώμα του Κυρίου τεθεωμένον...** Μετάληψις δε λέγεται. Δι’ αυτής γαρ της Ιησού θεότητος μεταλαμβάνομεν. Κοινωνία λέγεται τε και εστίν αληθώς δια το κοινωνείν ημάς δι’ αυτής τω Χριστώ και **μετέχειν αυτού της σαρκός** (η υπογράμμισή δική μου: πώς θα μετείχαμε πραγματικά της ανθρωπίνης φύσης του, εάν είχαμε ενώπιόν μας έστω και ένα σούπερ αγιασμένο υποκατάστατο αυτής;) **τε και της θεότητος**». ²⁴ Ο Δαμασκηνός αφήνει την ημετέρα αδυναμία της παρούσης με εμπιστοσύνη στην αναπλήρωση της πίστης πως όλα αυτά τελεσιουργούνται εν Πνεύματι Αγίω. Συγκρίνει μάλιστα το ευχαριστιακό γεγονός με τη σάρκωση του Λόγου στα σπλάγχνα της Παναγίας πάλι εν Πνεύματι. Αληθώς σαρξ τότε, αληθώς η ίδια σαρξ και τώρα. Διόλου τυχαία αντιπαραβολή από τον άγιο.

Ο Νύσσης Γρηγόριος αναφέρεται επίσης στη μεταβολή με τα εξής λόγια: «**Ου διά βρώσεως και πόσεως προΐών εις το σώμα του Λόγου, αλλ’ ευθύς (δική μου η υπογράμμισή) προς το σώμα του Λόγου μεταποιούμενος** (Μιτφρ.: δεν εισέρχεται ο άρτος και ο οίνος με βρώση και πόση στο σώμα του Λόγου, αλλά ευθύς αμέσως μεταποιούνται στο σώμα του Λόγου), καθώς είρηται υπό του Λόγου ότι τούτο εστί το σώμα μου»». ²⁵ Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, μέσα στα πολλά που έγγραψε για τη Θεία Λειτουργία, εξηγεί και τη μεταβολή: «Τούτων ηυγμένων και ειρημένων, το παν της ιερουργίας ήνυσται και τετέλεσταί, και τα δώρα ηγιάσθη και η θυσία απηρτίσθη και το μέγα θύμα και ιερείον το υπέρ του κόσμου σφαγέν επί της ιεράς τραπέζης οράται κείμενον. **Ο γαρ άρτος του Κυριακού σώματος ουκ έτι τύπος ουδέ δώρον εικόνα φέρον του αληθινού δώρου, ουδέ γραφήν τινα κομίζων εν εαυτώ των σωτηρίων παθών ώσπερ εν πίνακι, αλλ’ αυτό το αληθινόν δώρον. Αυτό του Δεσπότη το πανάγιον σώμα το πάντα αληθώς εκείνα δεξάμενον τα ονειδή, τους μώλωπας, το σταυρωθέν, το σφαγέν, ‘το μαρτυρήσαν επί Ποντίου Πιλάτου την καλήν ομολογίαν’, το ραπισθέν, το αικισθέν, το εμπτυσμάτων ανασχόμενον, το χολής γευσάμενον. Ομοίως και ο οίνος αυτό το αίμα το εκπηδήσαν σφαττομένου του σώματος.** Τούτο το σώμα, τούτο το αίμα, το συστάν εκ Πνεύματος Αγίου, το γεννηθέν από της Μαρίας Παρθένου, το ταφέν, το αναστάν τη τρίτη ημέρα, το ανελθόν εις τους ουρανούς και καθεζόμενον εκ δεξιών του Πατρός... Τίς γάρ ή τοῦ προβάτου θυσία; ή από τοῦ μη έσφαγμένου πάντως εις τὸ έσφαγμένον μεταβολή, τοῦτο και ένταῦθα γίνεται. Ό γάρ άρτος άθυτος ών μεταβάλλει τότε εις τὸ τεθυμένον. Μεταβάλλει γάρ από τοῦ άρτου μη έσφαγμένου εις αυτό τὸ σώμα τοῦ Κυρίου τὸ σφαγέν αληθώς. Όθεν καθάπερ επί τοῦ προβάτου ή μεταβολή θυσίαν αληθώς έργάζεται, οὔτω και ένταῦθα διά τήν μεταβολήν ταύτην θυσία τὸ τελούμενον αληθής: **μεταβάλλει γάρ ουκ εις τύπον, αλλ’ εις πράγμα σφαγής, εις αυτό τὸ σώμα Κυρίου τὸ τεθυμένον.** Άλλ’ ει μὲν άρτος μένων έγένετο τεθυμένος, ό άρτος αν ήν ό δεξάμενος τήν σφαγήν και ήν αν ή σφαγή τότε άρτου θυσία. Έπει δέ άμφότερα μετεβλήθη και τὸ άθυτον και ό άρτος και γέγονεν άντι μὲν άθύτου τεθυμένος, άντι δέ άρτου σώμα Χριστοῦ, δια τοῦτο ή σφαγή εκείνη ουκ έν τῷ άρτω, αλλ’ ως έν ύποκειμένῳ θεωρουμένη τῷ σώματι τοῦ Χριστοῦ, ου τοῦ άρτου, αλλά

²⁴ Αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού, Έκδοσις ακριβής της Ορθοδόξου πίστεως, κεφ. Περί των αγίων και αχράντων του Κυρίου μυστηρίων.

²⁵ Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος Κατηχητικός ο Μέγας.

τοῦ Ἄμνοῦ τοῦ Θεοῦ θυσία καὶ ἔστι καὶ λέγεται».²⁶ Τα λένε όλα οι ἅγιοι! Τι παραπάνω να προσθέσουμε εμεῖς οι ελάχιστοι και ταλαίπωροι;

Ἀλλά δεν εἶναι μονάχα αυτοί. Εἶναι και οι αποστολικοί Πατέρες, οι ἅγιοι Κύριλλοι Ἱεροσολύμων και Ἀλεξανδρείας και αρκετοὶ ἄλλοι ἅγιοι και Πατέρες της Εκκλησίας. Δεν υπάρχει λόγος να παραθέσουμε μία μία όλες τις μαρτυρίες.²⁷ Ἀξιοσημείωτη ἴσως ιδιαίτερα ἡ φράση του ἁγίου Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας: **«Ου γαρ εἶπε, τούτο ἐστὶν ἀντίτυπον, ἀλλὰ τούτο ἐστὶ το σῶμα μου· ἀρρήτω γαρ ἐνεργεία μεταποιεῖται, καν φαίνεται ἡμῖν ἄρτος. Ἐπεὶ γαρ ἀσθενεῖς ἐσμέν και οὐκ ἀν ἐδεξάμεθα κρέας ἐσθίειν ὠμόν και ἀνθρώπου σάρκα, δια τούτο ἄρτος μὲν ἡμῖν φαίνεται, σαρξ δε τῷ ὄντι ἐστὶ»** (Μτφρ.: *δεν εἶπε ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀντίτυπο, ἀλλὰ ὅτι αὐτὸ εἶναι το σῶμα μου. Με ἀρρητη ἐνέργεια μεταβάλλεται, ἀκόμη κι ἀν σε μας φαίνεται ἄρτος. Ἐπειδὴ εἴμαστε ἀδύναμοι και δεν θα μπορούσαμε να δεχθούμε να φάμε ὠμὸ κρέας και ἀνθρώπινη σάρκα, γι' αὐτὸ μας φαίνεται ἄρτος, ἐνῶ στην πραγματικότητα εἶναι σάρκα*). Ὁ ἅγιος εἶναι σαφέστατος. Ἄλλα βλέπουμε, ὠστόσο ἄλλα εἶναι στην πραγματικότητα.²⁸ Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στο εἶναι και στο φαίνεσθαι ἀναφορικὰ με τα ευχαριστιακὰ δῶρα εἶναι το κλειδί της πίστεως, δια της ὁποίας ὁ χριστιανὸς βλέπει και βιώνει την πραγματικότητα ἐνός μυστηρίου πέρα και πάνω ἀπὸ τα ἀπατηλὰ φαινόμενα και την ἀδυναμία των αἰσθήσεων.

Πριν κλείσουμε, θα ἤθελα να προσθέσω και τη μαρτυρία δύο ῥώσων ἁγίων, του Φιλαρέτου Μόσχας²⁹ και του μεγάλου Ἰωάννου της Κρονστάνδης. Γράφει ὁ πρῶτος: «Ἡ λέξη μεταβολὴ δεν ἐξηγεῖ τον τρόπο με τον ὁποῖο ὁ ἄρτος και ὁ οἶνος μεταβάλλονται στο Σῶμα και στο Αἷμα του Κυρίου. Αὐτὸ δεν μπορεῖ να το κατανοήσῃ κανεὶς ἐκτός ἀπὸ τον Θεό. Καταδεικνύεται μόνο ὅτι ἀληθινὰ, πραγματικά και ουσιαστικά ὁ ἄρτος γίνεται το ἀληθινὸ Σῶμα του Κυρίου και ὁ οἶνος το ἀληθινὸ Αἷμα του Κυρίου». Και ὁ ἕτερος: **«Εἶναι ἀλήθεια ὅτι συχνὰ ἡ ἀχρειωμένη και τυφλὴ σάρκα μας ἢ ὁ ἄρχων του κόσμου τούτου, που ἀλωνίζει μέσα στη διάνοιά μας, μάς ψιθυρίζουν ὅτι στο Ἅγιο Δισκοπότηρο υπάρχουν μονάχα ψωμί και κρασί και ὄχι το πραγματικὸ Σῶμα και Αἷμα του Κυρίου μας. Ἀλλὰ εμεῖς ἀπορρίπτουμε με ἀπέχθεια αὐτούς τους ψιθυρισμούς.** Πιστεύουμε και γνωρίζουμε ὅτι για σένα εἶναι ὅλα κατορθωτά. Συ εἶσαι ὁ ποιητὴς της σαρκὸς των ἀνθρώπων, των κτηνῶν, των ψαριῶν, των πουλιῶν, των ἐρπετῶν, ὄλων ὅσα ἔχουν ζωὴ και κινούνται στη γῆ, στη θάλασσα και στον ἀέρα. Πῶς μπορεῖ λοιπὸν να μὴν ἔχεις τον τρόπο να δημιουργεῖς και τῶρα σάρκα; Τίποτε δεν εἶναι ἀδύνατο για σένα. Μπορεῖς λοιπὸν να δημιουργήσεις σάρκα ἀπὸ το ψωμί και το κρασί, που βρίσκονται τόσο κοντὰ στη σάρκα μας, εφόσον μας χρησιμεύουν για βρώσι και πόσι. Δεν ἐφτίαξες το Πανάγιο Σῶμα σου ἀπὸ το χῶμα. Το ἐφτίαξες ἀπὸ το εὐλογημένο ψωμί, που τόσο γλυκεῖα και ποθητὴ μάς εἶναι ἡ γεύσις του. Και δεν ἐφτίαξες το Τίμιο Αἷμα σου ἀπὸ το νερό, ἀλλὰ ἀπὸ το κρασί, που ἡ Ἁγία Γραφή το

²⁶ Ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα, *Ἑρμηνεία εἰς την Θεῖαν Λειτουργίαν*.

²⁷ Εὐκόλα σήμερα προσβάσιμες και ἀπὸ το διαδίκτυο. Βλ. https://www.oodegr.com/oode/orthod/klasis_swma_aima_1.htm και <https://www.impantokratoros.gr/panagopoulos-theia-koinvnia.el.aspx> (επίσκεψη 19-9-2020).

²⁸ Ὅλα τούτα μπορεῖ να τα βρεῖ κανεὶς και σε ὑπομνήματα της Ἁγίας Γραφῆς. Ενδεικτικά: Π. Τρεμπέλα, *Υπόμνημα εἰς το κατὰ Ματθαῖον Ευαγγέλιον*, Σωτήρ, Ἀθήνα 2000, σσ. 461-462.

²⁹ Ὁ ἅγιος στηρίζεται κυρίως στον Ἰωάννη Δαμασκηνό. Βλ. Ἁγίου Φιλαρέτου, μητροπολίτου Μόσχας, *Ἐκτενὴς Χριστιανικὴ Κατήχηση της Ὀρθόδοξης Καθολικῆς Ανατολικῆς Εκκλησίας*, Ἰ. Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2019, σσ. 134-135.

ονομάζει 'αίμα σταφυλής' (Σοφ. Σειρ. 39:26). Το κρασί, το κοκκινωπό ανάμα της Θείας Ευχαριστίας, μοιάζει στο χρώμα με το αίμα. Είναι ευχάριστο στη γεύση και στηρίζει την καρδιά. **Γνωρίζοντας την αδυναμία μας, τη λειψή μας πίστι, συγκαταβαίνεις και χρησιμοποιείς στο Μυστήριο του Σώματος και του Αίματός σου αυτές τις υλικές ουσίες,** που μας είναι τόσο επιθυμητές. Αξιώνέ μας λοιπόν, Κύριε, να πιστεύουμε ακράδαντα ότι υπό τα είδη του άρτου και του οίνου κοινωνούμε το πραγματικό Σώμα σου και Αίμα σου... Όταν ο Αρχέκακος σε πειράζει με λογισμούς απιστίας γύρω από τη θεία Ευχαριστία, ψιθυρίζοντάς σου ότι είναι αδύνατο να μεταβληθεί ο άρτος και ο οίνος σε Σώμα και Αίμα Χριστού, απάντησέ του: 'ναι, είναι αδύνατο για σένα και για μένα - δίκιο έχεις - αλλά όχι και για τον Θεό'... Ο ιερέυς μόνο λέγει τις ευχές, μόνο κινεί τα χέρια του και ο Κύριος κάνει τη θαυμαστή μεταβολή των Τιμίων Δώρων».³⁰

ΣΤ. Συμπεράσματα - Γιατί είναι τόσο σημαντικό, ιδιαίτερα σήμερα, να ξέρουμε τι ακριβώς (πρέπει να) πιστεύουμε αναφορικά με τη Θεία Κοινωνία

Από όσα είδαμε παραπάνω, μπορούμε πλέον να εξαγάγουμε μερικά βασικά συμπεράσματα:

- Η τροποϋπαρξιακή ερμηνεία έχει персонаλιστικές φιλοσοφικοθεολογικές βάσεις, όχι όμως βιβλικά και πατερικά ερείσματα. Είναι καινοφανής για τα δεδομένα της Ορθόδοξης Παράδοσης.
- Μιλάνε για μεταβολή του τρόπου ύπαρξης των Ευχαριστιακών Δώρων και δεν διευκρινίζουν με σαφήνεια αν πρόκειται για αληθινή μεταβολή σε Σώμα και Αίμα Χριστού.
- Η Ευχαριστία δι' αυτών τείνει να εξισωθεί με τα υπόλοιπα εκκλησιαστικά μυστήρια και το σώμα του Κυρίου να ιδωθεί σαν ένας *super* ηγιασμένος άρτος (επιπέδου, ωστόσο, αρτοκλασίας, ήτοι ψιλού τη φύσει άρτου).
- Η μεταβολή που πρεσβεύουν είναι φανταστική - θεωρητική και σε κάθε περίπτωση η υποτιθέμενη ένωση της Χάρης με τα Τίμια Δώρα *εξωτερική*.
- Παρουσιάζουν συγγένειες κατά βάση με τη λουθηρανική και καλβινική προτεσταντική ερμηνεία (*εμφύωμωση – ενοίνωση – εναρτισμός*).
- Χρησιμοποιούν αυθαίρετα την αντιμονοφυσική θεολογία και ορολογία του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού στην ευχαριστιακή ενσάρκωση, πράγμα που δεν επιχείρησε ούτε ο ίδιος ο άγιος.
- Ασυνείδητα μάλλον υπονομεύουν τη Σάρκωση του Λόγου και οδηγούν σε μονοφυσικές απολήξεις και ακρότητες.
- Η Σάρκωση του Λόγου φαντάζει κατ' αυτούς αχρείαστη, εφόσον η Χάρη θα μπορούσε και μπορεί να μεταδοθεί με κάθε μέσο, αισθητό ή νοερό. Ανοίγουν έτσι ασυνείδητα την πόρτα στον Δοκητισμό.
- Η Ορθοδοξία ανέκαθεν αντιμετώπιζε το μυστήριο της μεταβολής με ευλαβή σιωπή και παρέπεμπε στην πίστη ότι όλα αυτά τα θαυμαστά τελούνται εν Αγίω Πνεύματι.

³⁰ Αγίου Ιωάννου της Κρονστάνδης, *Η εν Χριστώ ζωή μου*, Αστήρ, Αθήνα 1990, σσ. 22-23, 155-156.

- Η διάσταση ανάμεσα στο *είναι (Σώμα και Αίμα Χριστού)* και στο *φαίνεσθαι (άρτος και οίνος)* αποτελεί το κλειδί της πίστης, με το οποίο πρέπει να προσεγγίζει ο ορθόδοξος χριστιανός το Μυστήριο. Ο Θεός επιτρέπει αυτήν τη διάσταση, για να μην καταργήσει την πίστη και εξαιτίας της ασθένειας της ανθρώπινης φύσης στην παρούσα φάση της θείας οικονομίας.
- Είναι πολύ σημαντικό σήμερα να ξέρουμε ιδιαιτέρως εμείς οι Ορθόδοξοι, λαός και κλήρος, τι ακριβώς πιστεύουμε για τη φύση της Ευχαριστίας, της Θείας Κοινωνίας. Μονάχα έτσι θα ανταπεξέλθουμε στις προκλήσεις των καιρών και των άθεων αμφισβητιών της Εκκλησίας, αντιπροτείνοντας το μοναδικό διαχρονικό φάρμακο αθανασίας και πάσης ασθενείας: τη θεωμένη Σάρκα του Κυρίου Ιησού Χριστού και Θεού ημών. Στο σημείο αυτό σταματούν οι αγωνίες και οι αμφιβολίες, οι συζητήσεις περί επικινδυνότητας των Αχράντων Μυστηρίων και δίνεται η *οντολογική οριστική απόκριση της Εκκλησίας* σε όσα απρόβλεπτα δεινά μέλλει να έρθουν στην οικουμένη στα *Έσχατα* που διανύουμε: η κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό εντός της Εκκλησίας δι' όλων των εκεί τελουμένων Μυστηρίων, ιδιαίτερα δε και πάνω από όλα δια της Θείας Ευχαριστίας. Αμήν!

*Κώστας Χρ. Νούσης
θεολόγος-φιλόλογος-
Μ.Θ. Θεολογίας
Λάρισα, 22-9-2020
Μνήμη Φωκά
ιερομάρτυρος του
θαυματουργού*

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός ο Μέγας, Γρηγορίου Νύσσης Έργα 1*, ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 1979
- Αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της Ορθοδόξου πίστεως, Ι. Δαμασκηνού Έργα 1*, ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 1976
- Αγίου Ιωάννου της Κρονστάνδης, *Η εν Χριστώ ζωή μου*, Αστήρ, Αθήνα 1990
- Αγίου Νικολάου Καβάσιλα, *Ερμηνεία εις την Θείαν Λειτουργίαν*, ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 2011
- Αγίου Φιλαρέτου, μητροπολίτου Μόσχας, *Εκτενής Χριστιανική Κατήχηση της Ορθόδοξης Καθολικής Ανατολικής Εκκλησίας*, Ι.Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2019
- *Αποφθέγματα Γερόντων*, Πατερικά εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς (ΕΠΕ), Θεσ/νίκη 1978
- Ν. Λουδοβίκου (π.), *Η ανοικτή ιστορία και οι εχθροί της*, Αρμός, Αθήνα 2020
- Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β*, Πουρναράς, Θεσ/νίκη 1999
- Ν. Ματσούκα, *Ο Προτεσταντισμός*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2007
- Π. Ευδοκίμοφ, *Η Ορθοδοξία*, Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1972
- Π. Τρεμπέλα, *Υπόμνημα εις το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, Σωτήρ, Αθήνα 2000
- Χρ. Γιανναρά, *Αλφαθητάρι της Πίστες*, Δόμος, Αθήνα 2006